

Dariusz Złotkowski¹

Testamenty częstochowskich Żydów z lat 1834-1865 obrazem ich aktywności gospodarczej i społecznej

Pierwsza konferencja poświęcona Żydom częstochowianom, która odbyła się w dniach 22-23 kwietnia 2004 roku w naszym mieście², pozwoliła piszącemu te słowa poddać analizie źródłowej 10 testamentów żydowskich z lat 1809-1833. Teraz autor ma możliwość powrócić do badanych wtedy zagadnień.

W niniejszym artykule przedmiotem badań będą testamenty żydowskie z lat 1834-1865, to jest okresu szczególnie istotnego dla rozwoju społeczności żydowskiej, budującej silną pozycję ekonomiczną tak widoczną na przełomie XIX i XX wieku. Stworzyła ona nowe możliwości osadnicze, zwłaszcza dla zamożnych Żydów głównie w I i II Alei. W konsekwencji przyniosło to praktyczny zanik utrudnień, z którymi spotykali się przy nabywaniu domów przy tzw. Starym Rynku i wzdłuż ulic Targowej, Nadrzecznej, Warszawskiej i Krakowskiej. Proces ten najsilniej był widoczny w latach trzydziestych XIX wieku. A później był on stopniowo przełamywany.

Rada Administracyjna decyzją z 13/25 października 1833 roku wstrzymała tworzenie dalszych dzielnic dla Żydów. Należy się tu zgodzić z opinią A. Eisenbacha, że „instytucja rewirów była przede wszystkim instrumentem restrykcji gospodarczej, lecz także selekcji wyznaniowej, narodowościowej, a w efekcie petryfikowała podział stanowy i hamowała rozwój miast”³. Sytuację pogarszał fakt zakazu osiedlania się ludności żydowskiej w 21- kilometrowym pasie granicznym. Dopiero ustawa z 5 czerwca 1861 roku dawała Żydom czynne i bierne prawo wyborcze do miejskich i powiatowych rad samorządowych⁴.

Mimo nacisku władz pisemne testamenty urzędowe przyjmowały się stopniowo i nie bez oporów. Silniejszy opór występował wyraźniej w małych miastach i osadach”⁵. W przypadku społeczności żydowskiej mogły jeszcze dojść dwie inne przyczyny. Pierwsza to obawa, że pomimo obowiązku milczenia świadków, co do treści testamentów, jednak obcy tzn. nie-Żyd pośrednio uzyskiwał informacje w faktycznym stanie zamożności żydowskiego testatora. I kwestia druga w niektórych testamentach wspomniano o wartościowych precjozach bez ich wyszczególniania, przynajmniej w zasadniczym tekście

¹ Dr hab. Dariusz Złotkowski prof. Akademii im Jana Długosza w Częstochowie.

² Materiały z tej konferencji ukazały się drukiem w książce pt.: Żydzi Częstochowianie. Współistnienie – Holocaust – Pamięć. Pod redakcją Jerzego Mizgalskiego ze wstępem Zygmunta Rolata. Częstochowa 2006.

³ A. Eisenbach, Z dziejów ludności żydowskiej w Polsce w XVIII i XIX wieku, Warszawa 1983, s. 223.

⁴ Ibid., s. 223.

⁵ Zob. D. Złotkowski, Testamenty Żydów z Częstochowy i najbliższych okolic źródłem historycznym pierwszej połowy XIX wieku. s. 118-132. [w:] Żydzi Częstochowianie....

testamentu. Możliwe, że inwentarze takie stanowiły materiał dodatkowy, niewłączany do zasadniczej treści aktu ostatniej woli (wszak większa objętość dokumentu powodowała wyższe opłaty stemplowe).

Pozycja ekonomiczna i społeczna mieszkańców Częstochowy w XIX wieku, w tym Żydów, musiała pozostawać w silnym związku z rozwojem miasta. W niniejszym opracowaniu warto dostrzec także szerszy kontekst polityczny. Okres po upadku powstania listopadowego zaznaczył w omawianych testamentach na przykład w pieniądzu. Poczynając od lat trzydziestych, przez pierwszy okres 8-10 lat wartość majątku podawano w złotych polskich. Tylko pierwszy testament Frayndli z Dawidów Żareckiej zawierał jeszcze przeliczanie z talarów na złote. W testamentach z lat 1842-1850 wartość podawano w rublach srebrnych prawie zawsze przeliczając je na złote polskie. Po roku 1850 wartość majątku na ogół podawano w rublach srebrnych, czasem tylko przeliczając na złote polskie.

Drugi z przywołanych czynników to rozwój miasta. Wzrost liczby ludności Częstochowy wzrastał systematycznie, choć powoli. Wyglądał on następująco:

1827 r.	6 000	mieszkańców
1858 r.	9 000	mieszkańców
1880 r.	18 000 ⁶	mieszkańców

Gwałtowny wzrost liczby mieszkańców dał się zaobserwować w latach 1882-1912, czyli poza badanym tu okresem. W tym okresie liczba ludności stałej wzrosła z 15 822 do 37 851 tj., ponad dwukrotnie, a liczba ludności niestałej wzrosła z 2 824 do 51 706 czyli 18-krotnie⁷. Co ważne dla Żydów, szybki wzrost liczby częstochowian wyznania mojżeszowego dał się zaobserwować dopiero na przełomie XIX i XX wieku i przynajmniej w części wiązał się z napływem Żydów z Rosji i Litwy do Królestwa Polskiego⁸.

W niniejszym artykule analizie zostanie poddanych 14 aktów ostatniej woli sporządzonych przez 12 testatorów. Niniejsze badania potwierdzają opinię piszącego te słowa, że testament postrzegany jako źródło historyczne jakże przydatne do badania dziejów mieszkańców miast i wsi, dostarcza wielu informacji. Pozwala dokonać obszernej rekonstrukcji warunków życia, w tym przypadku z lat 1836-1865. Testament daje obraz stanu zamożności danego człowieka. Pozwala uzyskać informacje o jego rodzinie, warunkach mieszkaniowych, postawie wobec religii.

⁶ J. Braun, Częstochowa. Urbanistyka i architektura, Warszawa 1977, s. 76.

⁷ F. Sobalski, Przemysł częstochowski (1882-1914), Częstochowa 2009, s. 25.

⁸ Ibid., s. 27.

Wspomnianej analizie poddano testamenty następujących osób:

1. Frayndli z Dawidów Żareckiej (z Częstochowy)23 V (3 VI) 1836 r.
2. Józefa Böhm (z Krzepic)31 X (12 XI) 1838 r.
3. Lewka Kohn (z Częstochowy).....7 (19) VI 1839 r.
4. Mośka Waynreba⁹ (z Częstochowy).....5 (17) X 1842 r.
5. Mendla Chorowicza¹⁰ (z Częstochowy) (pierwszy)20 V (1 VI) 1843 r.
(drugi)23 VIII (4 IX) 1845 r.
(trzeci).....19 (31 VIII) 1850 r.
6. Wolfa Szlezynger¹¹ (z Żarek)25 X (6 XI) 1845 r.
7. Dawida Landau Kronenberg (z Częstochowy).....22 XI 1846 r.
8. Abrama Szefer Rosenwalda (z Częstochowy).....9 (21) XI 1846 r.
9. Ezyka Peltza (z Częstochowy).....19 (31) V 1853 r.
10. Sary z Dawidowiczów Juchtmanowej (z Częstochowy)7 (19) XII 1859 r.
11. Aleksandra Poznańskiego (z Częstochowy)30 V (11 VI) 1861 r.
12. Markusa Kohna (z Częstochowy).....17 (23) I 1865 r.

Testament Frayndli z Dawidów Żareckiej¹² został sporządzony dnia 22 maja/3 czerwca roku 1836 roku. Jego autorka mieszkała w domu przy Rynku Starego Miasta pod numerem 9. Była wdową po Majerze¹³ Żareckim, który zmarł w 1828 roku. W małżeństwie tym, trwającym przeszło 38 lat, miała „dzieci czworo, lecz te wszystkie w dzieciństwie poumierły”. Łącznie swój majątek oszacowała na „złoty polski sześćset”. Znajdowały się one w ręku kupca Gerszona Wolfa Landau, mieszkającego w Częstochowie. Podstawę swego majątku określiła następująco: „posiadam także różny, drobny, sklepowy towar”. Prawo dzierżawy tak sklepu, jak i stajni przysługiwało jej jeszcze przez cztery lata. Pomieszczenia te wydzierżawiła od Katarzyny Bąbczyńskiej.

Testatorka była osobą religijną, bowiem zaznaczyła, że pieniądze znajdujące się u Gerszona Wolfa Landau pozostawia „na wieczność u niego, z których on corocznie z procentu dawać [będzie] obowiązany na nabożeństwo za duszę moją, odprawiać się mające. Do pilnowania, czego upraszam dozorcę bożniczego tutejszego, ażeby nabożeństwo to corocznie za duszę moją odprawianym było”. Resztę majątku zapisała swojej siostrzenicy Esterze Goldfeld i jej narzeczonemu Naymanowi Rychter. W zamian, prosiła ażeby na wypadek śmierci została przez nich „przyzwoicie pochowana”. Z zakończenia wynika sugestia, że testatorka umiała pisać, lecz testamentu nie podpisała, „ponieważ dla osłabienia ręki podpisać nie byłaby [go] w stanie”.

⁹ Nazwisko występuje także w wersji „Wajnreb”.

¹⁰ Nazwisko występuje także w wersji „Horowicz”.

¹¹ Nazwisko występuje także w wersji „Szlezyngier”.

¹² Archiwum Państwowe z Częstochowie (APCz.), Not. I Budrewicz sygn. 15 (1836 rok), fol. 127.

¹³ Imię występuje także w wersji „Mayer”.

Testament Józefa Böhm (1780-1848)¹⁴ został sporządzony w Częstochowie 31 października / 12 listopada 1838 roku. Jego autor „kupiec i właściciel nieruchomości w mieście Krzepicach zamieszkały”. Był dwukrotnie żonaty. Pierwszą jego żoną była Haja Zysman córka Liwra Zysmana. Małżeństwo to trwało dwadzieścia pięć lat. Pozostało z niego siedmioro dzieci. Z drugą żoną Gitlą Rozentahl testator miał dzieci troje. Posag pierwszej żony wyniósł czterysta talarów [tj. dwa tysiące czterysta złp]. Odnośnie drugiej żony, testator nie wziął żadnego majątku (oprócz wyprawy), ale, jak zaznaczył „przecież ta przymuszona była być matką nie tylko swych własnych, lecz nadto z pierwszej żony pięciorga nieletnich dzieci”. Spisując testament potwierdził jej przedślubną intercyzę czterysta talarów (w tym sto w precjozach), ponieważ jak wyraźnie zaznaczył „ona zupełnemu zaufaniu mojemu odpowiedziała, bowiem była i jest najlepszą matką dla moich dzieci, tak z pierwszego jako i powtórnego małżeństwa”. Zapisał jej także dożywotnie korzystanie z domu. „Mieszkanie to ma się składać z jednej izby, jednak bez opłaty wszelkich podatków, ponieważ dzieci moje już doletnie w zupełności wyposażyłem tak dalece, że im z majątku mego do żądania nic nie pozostaje (...)”. Zwyczajowo, opiekunką nieletnich dzieci ustanowił wspomnianą żonę Gitlę Rozentahl. Jako opiekuna wyznaczył jej swego syna Jakuba Böhm, mieszkającego w Krzepicach. Natomiast egzekutorem testamentu mianował drugiego swego syna Abrama Böhm, mieszkającego w Przyrowie(?). Cały swój majątek oszacował na 10 000 złp.

Szczególną formę miał testament Lewka Kohn (1781-1845)¹⁵ sporządzony w Częstochowie 7 / 19 czerwca 1839 roku. W ciągu trwającego czterdzieści dwa lata małżeństwa, ze zmarłą już Ryklą z Pillerów Kohnową, urodziło się dwanaścioro dzieci, z tych „troje w nieletności pomarło, dziewięcioro zaś zostaje przy życiu i są wszystkie doletnie”. Zamieszczony w testamencie szczegółowy wykaz obecnych spadkobierców,

¹⁴ APCz, Not. I Budrewicz sygn. 17 (1838 rok), fol. 231. Akta Stanu Cywilnego (ASC) Krzepice, ŻYDZI. Zgony, akt 37. „Działo się w mieście Krzepicach dnia 2 września 1848 roku, o godzinie 10 z rana. Stawili się Starozakonni Szmul Gutkind introligator lat 69 i Fajtel Goldbaum szkolnik lat 62 liczących w Krzepicach zamieszkali i oświadczyli, że w dniu wczorajszego, o godzinie 10 wieczór umarł Józef Böhm lat 68 mający kupiec w Krzepicach mieszkający z rodziców niewiadomych pozostawiwszy po sobie owdowiałą żonę Gitlę lat 40 mającą i dzieci z pierwszego małżeństwa: Jakuba lat 41, Laję lat 39, Abrama 37, Markusa lat 33, Różę lat 29. Ewę lat 25, Izaaka lat 23, z powtórnego małżeństwa: Daniela lat 18, Libera lat 15, Sarę lat 6, przy matce. Majątek pozostawiony składa się z domu murowanego i gruntu morg 12, po przekonaniu się naocznie o zejściu Józefa Böhm. Akt ten stawającym świadkom przeczytany i przez nich wraz ze mną podpisany został. Szmul Gutkind, Fajtel Goldbaum. Utrzymujący akta stanu cywilnego [nazwisko nieczytelne]”.

¹⁵ APCz, Not. I Budrewicz sygn. 18 (1839 rok), fol. 162. ASC Częstochowa, ŻYDZI Zgony, akt 28. „Działo się w mieście Częstochowie dnia 22/4 maja 1845 roku, o godzinie 10 z rana. Stawili się Starozakonni Abram Szacher szkolnik lat 46 i Judka Berkowicz posługacz lat 37 liczący w mieście tutejszym zamieszkali i oświadczyli, że w dniu czorajszym to jest 3 maja o godzinie 12 w nocy zmarł Leon Kohn kupiec lat 64 liczący, tu zamieszkały, pozostawiwszy po sobie owdowiałą żonę Zyslę z Orbachów, niemniej dzieci to jest: Hertza, Ezyyka, Morytza synów oraz Dobrę, Hendę, Ruchlę, Frayndlę i Marię córki, wszystkich pełnoletnich w mieście Częstochowie zamieszkałych. Majątek zaś pozostał składający się z domu murowanego o piętrze, tudzież ruchomości w mieście tutejszem. Po przekonaniu się naocznie o zejściu akt ten stawającym odczytany i przez nich podpisany został. Urzędnik Stanu Cywilnego Wyzn. Niech. Prezydent”.

pozwala nie tylko poznać te dzieci testatora, ale także przywołuje jego zięciów. Ich lista była następująca: 1) Dobra z Kohnów zamężna Landau, żona Gerszona Majerowicza Landau „w asystencji i za upoważnieniem swego męża”, 2) Hertz Kohn, 3) Hendla z Kohnów Gliksonowa, żona Izaaka Glikson, 4) Ruchla z Kohnów Landau, żona Adolfa Wulfa Landau, 5) Azyk¹⁶ Kohn, 6) Morytz Kohn, 7) Fraydla¹⁷ z Kohnów Faygenblatowa, żona Izaaka Faygenblata, 8) „w miejsce zaś Liby z Kohnów, zamężnej Fajansowej, stawił się jej małżonek Hertz Fajans, „w mieście Sieradzu mieszkający”, 9) „i na koniec, w miejsce Marianny z Kohnów zamężnej Henszel, stawił się jej małżonek Walenty Dawid Henszel, w mieście Kępnie, kraju pruskim, wspólnie z żoną swą zamieszkały”.

Dyktujący testament Lewek Kohn pragnął, „ażeby dzieci (...) w nieruchomościach przez niego posiadanych partycypowały”. Majątek przeznaczony do podziału był znaczny. Składały się nań: 1) dom pod numerem 19 w Rynku „narożny, tudzież w ulicy Mostowej sytuowany, z całkowitym zabudowaniem, na którym stoi”, 2) dom pod numerem 26 i 3) karczma „z wszelkim służącym (...) prawem domowi teraz stojącemu”. Na pierwszym miejscu wśród majątku nieruchomości testator dokonał podziału domu pod nr 19 (o wartości 25 927 złp). Zapisał go synowi Hertzowi Kohn. Pozostałe rodzeństwo miało zostać spłacone według zasad, szczegółowo wymienionych w testamencie. Spadkobierca został także zobowiązany do uregulowania należności z tego domu „względem rządu Królestwa”.

Następnie dom pod numerem 26 tu w Częstochowie przy Rynku położony, został zapisany na własność małżonkom Gliksonom i małżonkom Landau. Testator zagwarantował jednak sobie „używanie przychodów z ustąpionego na własność domu (...) pod nr 26 położonego, aż do najdłuższych dni życia swego”. Przy szczegółowym opisanie tego punktu testamentu, podano także informacje o zamiarach spadkobierców względem opisanego budynku. W testamencie zaznaczono: „Gdy zaś obdarowani małżonkowie Gliksonowie i Landau byli w chęci postawienia piętra na tym domu, w takim razie, użytkujący z niego przychodów dzielący Lewek Kohn, nie będzie miał prawa sprzeciwiać się temu. Wolno im także będzie, w dziedzińcu boczne zabudowania w podwórzu wyreperować lub przystawić podług upodobania, jednak bez ścisnienia przychodów dzielącemu ojcu służących (...)”. Obdarowani przyjęli na siebie także obciążenia hipoteczne.

Następnie Lewek Kohn zapisał swe dyspozycje względem „austerii tu w mieście Starej Częstochowie przy ulicy Targowej pod liczbą 90 i 91 położonej, przy której jest oficyna, stajnia, (...) i spichrze wraz z placem, na którym zabudowania te stoją”. Ten największy fragment swego majątku „dzielący ojciec” zapisał na własność: córce Frajdli i Izaakowi małżonkom Faygenblatom. Szacunkową wartość austerii to 18 821 złp. Nowi jej posiadacze zostali tym samym wciągnięci w skomplikowany system rozliczeń

¹⁶ Imię występuje też w wersji „Ajzyk”.

¹⁷ Imię występuje też w wersji „Frajdla”.

pomiędzy rodzeństwem. Swoim kosztem musieli także „w skutek aktu niniejszego hypotekę z oddanych im na własność austerii i oficyny pod numerem 90 i 91 w Częstochowie położonemi wraz z zabytkami do nich należącym, zabudowaniem w księżde otwartej na swe imię przenieść”.

Na przekazanej austerii testator „aż do najdłuższych dni życia jego” zapewnił sobie coroczny dochód „po złp tysiąc sześćset, a to ratami kwartalnymi”. W testamencie zapisano wszakże, że gdyby spadkobiercy „dla dzielącego ojca przychodów regularnie nie opłacali, w takim razie wolno będzie dzielącemu ojcu nie tylko dochody z podzielonych dziś nieruchomości na satysfakcją swych przychodów zająć, ale nadto niedoborów na majątkach obdarowanych poszukiwać”. W zakończeniu obszernego testamentu rejent Ignacy Budrewicz zapisał, że obdarowani „ze swej strony zadeklarowali, iż oni dział nieruchomości przez ojca swego aktem dzisiejszym sporządzony, z wszelką wdzięcznością i uszanowaniem ojcu swemu i respective teściowi swemu przynależną, przyjmują i egzystują”. Na zakończenie testator „przed podpisem zastrzegł sobie (...), iż za życia jego nie mogą dziedziczni posiadacze nieruchomości onychże aktem niniejszym na własność oddanych, obcym osobom sprzedać lecz wyjąwszy tylko jednemu z[e] współobdzielonego rodzeństwa”.

Testament Mośka Waynreba (1799 – 1847)¹⁸ został sporządzony na folwarku Aniołów, pod Częstochową, w dniu 5 (17) października 1842 roku. Warto tu zauważyć, że to właśnie testator był dzierżawcą wspomnianego folwarku. Autor omawianego aktu ostatniej woli był trzykrotnie żonaty. Pierwszą jego żoną była Rachla Oderfeld. Miał z nią córkę Rozalię. Od rodziców pierwszej żony, tytułem posagu, ostatecznie wziął 800 złp (120 rs.). Jako przedsiębiorczy kupiec, pieniądze te umieścił „u starozakonnego Lichtmana na procencie”, zapisując je wspomnianej córce Rozalii. Drugą jego żoną została Estera Oderfeld, siostra pierwszej żony. Małżeństwo to jednak pozostało bezdzietne. Trzecią żoną testatora była Jetta z Goldmanów. W tym przypadku posag wyniósł 9 000 złp (1 350 rs.). Z małżeństwa tego pozostało pięcioro dzieci: 1) Hanna lat 13, Dyna lat 10, 3) Ewa lat 7, 4) syn Szymon Herszlik i 5) Mindla „ośm miesięcy wieku swego liczących”. Po przedstawieniu swych spadkobierców autor ostatniej swej woli podyktował, że jego dzieci „mają się w równych częściach z mojego majątku podzielić” zaznaczył także, że jego trzecia żona Jetta z Goldmanów „ma również prawo taką samą część, jaka na każde

¹⁸ Nazwisko występuje też w brzmieniu: Weinreb. APCz, Not. I Budrewicz sygn. 21 (1842 rok), fol. 269. ASC Częstochowa, ŻYDZI Zgony, akt 153. „Działo się w mieście Częstochowie dnia 24 sierpnia /5 września 1847 roku, o godzinie 4 z południa. Stawili się Starozakonni Abram Szacher szkolnik lat 48 i Judka Berkowicz posługacz lat 39 liczący w Częstochowie zamieszkali i oświadczyli, że w dniu dzisiejszym w folwarku Aniołów, okręgu tutejszym o godzinie 8 z rana zmarł Mosiek Weinreb lat 48 liczący, wdowiec, dzierżawca folwarku Aniołów, zostawiwszy po sobie sześcioro dzieci to jest: Różę, Hanę doletnie, Dynę, Chewę, Sychę i Mendlę, w folwarku Aniołów zamieszkałych. Po przekonaniu się naocznie o zejściu akt ten stawającym odczytany i przez nich podpisany został. Abram Szacher, Judka Berkowicz i Urzędnik Stanu Cywilnego W. N. Prezydent Malukiewicz(!)”.

dziecko wypada, na dziale nastąpić mającym, otrzymać”. Jej zapisał także swe meble, posiadaną miedź, cynę, naczynia srebrne i złote.

W analizowanym testamencie znajdujemy także ważne informacje natury gospodarczej, które przybliżają nam stosunki ekonomiczne, jakie występowały w bezpośrednim sąsiedztwie Częstochowy już w początku lat czterdziestych XIX stulecia. Otóż dowiadujemy się tu, że testator będąc dzierżawcą folwarku Aniołów, wspólnie ze swym szwagrem Dawidem Bergmanem, „trzymał” też wójtostwo Wyczerpy. I stąd wszystko, co w tych dwóch dzierżawach znajdowało się to jest: „wszelkie inwentarze żywe i martwe, tudzież porządki gospodarskie” oraz „wszelkie produkta w tych dzierżawach znajdujące się, jak nie mniej długi z dzierżaw tych pochodzące, należą do wspólności”. Ta faktyczna wspólnota, w wymiarze formalnym była jednak rozdzielona, co testator wyraźnie zaznaczył pisząc: „ponieważ dzierżawa folwarku Aniołowa na imię moje, zaś folwarku Wyczerp na imię szwagra mego kontraktowane, na lat dziewięć są zawarte, przeto na wypadek mej śmierci obowiązany będzie szwagier mój Dawid Bergman z żoną moją Jettą z Goldmanów, wspólnie dotrzymać i rachunki wszelkie tak wpływów jako też i wydatków (w razie gdyby zaś nad wszelkie spodziewanie na dzierżawach tych źle mieli wychodzić), w takim razie za zniesieniem się z żoną moją mocni będą dzierżawę folwarków komu innemu odstąpić”.

Mosiek Waynreb, w swym testamencie nie zapomniał także i o dzieciach swych braci. Córkom Lewka Epsztajna zapisał 600 złp (90 rs.), natomiast rodzonemu bratu Lewkowi Epsztajn zapisał 30 rs. Na prawnych opiekunów swych dzieci wyznaczył żonę Jettę z Goldmanów i szwagra Dawida Bergmana. Autor testamentu przyznał, że wcześniej sprzedał swój dom położony w Częstochowie przy ulicy Koziej pod numerem 191 Herszlikowi Goldmanowi za 1 000 złp. Zasadniczą kwotę już odebrał, a resztę, tj. 440 złp mieli uzyskać spadkobiercy.

Testament Mendla Chorowicza (1769-1857)¹⁹ został sporządzony w Częstochowie, dnia 20 maja / 1 czerwca 1843 roku. Wyraźnym znakiem nowego czasu był zapis, że autor niniejszego testamentu legitymował się „książeczką (...) na dniu 25 stycznia / 6 lutego 1839 roku przez Urząd Muncypalny tutejszy wydaną i produkowaną, stałe swe nazwisko dowodzący”. Rejent dodał, że testator jest „wiekiem obciążony i wzroku pozbawiony”. Autor testamentu był dwukrotnie żonaty. Pierwszą żoną, przez czterdzieści dwa lata, była

¹⁹ APCz, Not. I Budrewicz sygn. 22 (1843 rok), fol. 124. Nazwisko występuje także w brzmieniu „Horowicz”. ASC Częstochowa, Żydzi. Zgony, akt 81. „Działo się w mieście Częstochowie dnia 7/19 grudnia 1857 roku, o godzinie 5 z południa. Stawili się Starozakonni Abram Szacher szkolnik lat 59 i Judka Berkowicz posługacz lat 54 liczący w Częstochowie zamieszkali i oświadczyli, że w dniu wczorajszym w Częstochowie o godzinie 7 z południa zmarł Starozakonny Mendel Horowicz lat 88 liczący, przy rodzinie zostający, zostawiwszy po sobie owdowiałą żonę Sarę Baylę z Orbachów w Częstochowie i troje [pięcioro (?)] dzieci doletnich z pierwszego małżeństwa z żony Bayli z Josków [Zylbergów(?): Mośka, Gerszona synów i Hindę Cywię córkę w Częstochowie zamieszkałych. Po przekonaniu się naocznie o zejściu akt ten stawającym odczytany i podpisany. Abram Szacher, Judka Berkowicz i Urzędnik Stanu Cywilnego W. N. Prezydent Radca Honorowy [nazwisko nieczytelne]”.

Bayla z Zylberbergów. Z tego małżeństwa pozostało pięcioro dzieci tj.: 1) Manja (owdowiała Lernerowa), 2) Pesla (żona Józefa Kohna), 3) Jacheta (zameżna Koestenbergo), 4) Mosiek Rabinowicz, 5) Gerszon Chorowicz. Drugą żoną była Sara z Orbachów, z którą testator miał córkę Hindę Cywię²⁰ (lat 7). Opiekunką prawną testator wyznaczył swą żonę Sarę, natomiast przydanym opiekunem Ezyzka Tobiasza zamieszkałego w Częstochowie.

Po nakreśleniu swego stanu rodzinnego Mendel Chorowicz opisał swój majątek. Po pierwsze, po swym ojcu Dawidzie Chorowiczu posiadał dom murowany usytuowany w Częstochowie przy ulicy Krakowskiej pod numerem 47, wart 6 000 złp (900 rs.). Po ojcu odziedziczył także „w bożnicy wielkiej dwie ławki męskie i żeńskie” warte według testatora 1 800 złp (270 rs.). Jak sam zaznaczył „otrzymałem w podziale po ojcu, w towarach i wierzytelnościach sumę dziewięć tysięcy złp, czyli rubli srebrnych tysiąc trzysta pięćdziesiąt”. Pochodzący z handlu majątek ojca testator zdołał pomnożyć. Mógł, bowiem, napisać: „mam sreber stołowych i innych naczyń srebrnych, o wartości złotych polskich dwa tysiące, czyli rubli srebrnych trzysta. Po wtóre. Ławkę w małej bożnicy kosztującą mnie złotych polskich sześćset, czyli rubli srebrnych dziewięćdziesiąt”.

Warto zwrócić uwagę, że omawiany testament pochodzi z roku 1843, a testator wspomina raz o „bożnicy wielkiej”, a drugim razem „o małej bożnicy”. W pierwszym przypadku nie może chodzić o synagogę zbudowaną w 1892 roku, w stylu neoklasycystycznym, zlokalizowaną przy ówczesnej ulicy Aleksandryjskiej (obecnie W. Wilsona)²¹. Sprawa lokalizacji wymienionych w testamencie „wielkiej” i „małej bożnicy” jest otwarta. Należy przypuszczać, że już wtedy w Częstochowie znajdowało się kilka domów modlitwy.

Z analizowanego testamentu zdaje się niezbiec wynikać, iż testator trudnił się zarobkowym pożyczaniem pieniędzy. Lista osób, którzy byli jego dłużnikami jest długa²². Łącznie majątek tak „odziedziczony po ojcu testatora” jak i „dorobny” wyniósł 27 800 złp (4 170 rs.). Trzy czwarte tego majątku testator przeznaczył dzieciom „tak z pierwszego jako i powtórnego małżeństwa pochodzącym do równego podziału”. Część czwartą zachował do swej dyspozycji. Obawiając się potencjalnych zarzutów, co do podziału majątku zaznaczył, że: „wszystkie dzieci z pierwszego małżeństwa według mej możliwości wywianowałem i każde z nich kosztowało mnie po kilka tysięcy, przeto chcąc sprawiedliwości pomiędzy dziećmi moimi zachować, oświadczam, iż dla mej najmłodszej

²⁰ Rejent częstochowski Ignacy Budrewicz stosował zamiennie pisownię „Chinę Cywię”.

²¹ B. Snoch, Mała encyklopedia Częstochowy, Częstochowa 2002, s. 165.

²² Wśród pożyczkobiorców znaleźli się: 1) Józef Zaremba - dziedzic wsi Libidza pożyczył 4 000 złp (600 rs.), 2) Berek Hayman 1 800 złp (270 rs.), 3) Szaja Landau „syn rabina” 1 500 złp (225 rs.), 4) Natan Landau 1 000 złp (150 rs.), 5) Dawid Kohn „na teraz w[e] wsi Kamionce mieszkający” 1 000 złp (150 rs.), 6) Szaja Heyman 600 złp (90 rs.), 7) Abram Emich 600 złp (90 rs.), 8) Abe (?) Brass 300 złp (45 rs.), 9) Natan Breszel 400 złp (60 rs.), 10) Mosiek Oppenheim 2 900 złp, 11) Hertz Heyman 600 złp (90 rs.), 12) Szmul Sztern (?) 600 złp (czyli 90 rs.), 13) Leybuś Freylich 90 rs., 14) Markus Szlezynger 300 złp (45 rs.), 15) Józef Widyński 45 rs., 16) Ur. Ludwik Knopff 900 złp (135 rs.). Łącznie dało to kwotę 15 948 złp (2 658 rs.).

córki nieletniej Hindy-Cywii oddałem w pewne ręce na jej wiano sumę dziewięćset rubli srebrnych, od których procent sobie do śmierci rezerwuję i sumę takową onejże oprócz działu na nią przypadającą leguję”. W ostatniej woli testator pamiętał o swym rodzeństwie. Rodzonej siostrze Matli(?), owdowiałej Aronowej, zamieszkałej w Częstochowie przeznaczył 45 rs.

Mendel Chorowicz, jako Żyd bogaty i człowiek pobożny, zadbał o swą duszę i szczątki doczesne. Na jałmużnę dla ubogich przy pogrzebie „rozdzielić się mającą” przeznaczył 360 złp (60 rs.). Na nabożeństwo „za duszę (...) odprawiać się mające przez ciąg roku jednego”, zapisał 180 złp (30 rs.). Pozostałą kwotę przeznaczył na swój pogrzeb. Nie zapomniał o swym grobie. Miał być nad nim wystawiony „nagrobek marmurowy” wart 360 złp (60 rs.).

Swej żonie Sarze z Orbachów zapisał ich aktualne mieszkanie „w dożywocie wraz z meblami w domu znajdującymi się”. Nie zapomniał tu, co żonie przeznaczył już wcześniej. Miał tu na myśli następujące precjoza: perły, złoty zegarek z łańcuszkiem, drugi łańcuszek złoty, wielki sygnet, złote kolczyki z diamentami, kilka małych pierścionków oraz złotą spinkę. Testator dopuszczał widocznie możliwość ponownego zamążpójścia swej żony. W takim przypadku zapisał, że „ruchomości i meble mają dzieci wszystkie pomiędzy sobą podzielić [mają]”.

Drugi testament Mendla Chorowicza²³ został sporządzony dwa lata później, w Częstochowie 23 sierpnia / 4 września 1845 roku. Przez ten czas jak napisał „skutkiem choroby (...) i kalectwa majątek (...) uszczuplił się”. Był on pomniejszony w następujący sposób. Ławkę „mniejszą” odprzedał Wolfowi Szlezyngerowi za 45 rs., które przeznaczył na swój nagrobek. Przyznał, że od ojca odziedziczył oprócz frontu domu i ławek bożniczych „w towarach i wierzytelnościach różnych” sumę 9 000 złp (1 305 rs.). W składzie „dorobnego majątku” wymienił: „sreber rozmaitego gatunku około funtów dziewięć (...). Prócz tych sreber mam także sześć małych lichtarzyków ważących około dwóch funtów używanych zawsze w czasie szabatu, z tych sześciu litarzyków cztery przeznaczył swej żonie Sarze z Orbachów a dwa legował swej córce nieletniej Hindze-Cywii. Cały swój majątek oszacował na 4 856 rs.

Trzeci testament Mendla Chorowicza²⁴ został spisany w Częstochowie, dnia 19 (31) lipca 1850 roku, przez Kajetana Grzybowskiego podsędka Sądu Pokoju Okręgu Częstochowskiego. Jak polecił napisać „wprawdzie miałem dosyć znaczny majątek, lecz ten przez krytyczne czasy i z powodu utraconego wzroku, utraciłem”. Przedmiotem dyspozycji w niniejszym testamencie były środki na łączną kwotę 11 220 złp (1 870 rs.) pożyczone kilku osobom. Dysponował także obligacją urzędową o nominalnej wartości 300 złp plus procenty. Testator stwierdził także „posiadałem dość znaczny majątek, tym przecież dzieci moje z pierwszego małżeństwa pochodzące, przyzwoicie, jak przynależy,

²³ APCz, Not. I Budrewicz sygn. 24 (1845 rok), fol. 269.

²⁴ APCz, Not. I Budrewicz sygn. 29 (1850 rok), fol. 169.

wyposażylem, gdyż każdemu z nich przeszło złp dziewięć tysięcy dałem”. Sumę 5 400 oraz obligację udziałową przeznaczył córce Hindzie Cywii. Zawarł tu jednak wzmiankę, że „przy błogosławieństwie bożym, gdyby posiadana przez niego obligacja urzędowa została wylosowana, to dzieci z pierwszego i powtórnego małżeństwa oraz aktualna żona mają się podzielić po równo”.

Przy omawianiu ostatniego testamentu warto zwrócić uwagę na następujący fragment zapisu. Wspomnianej córce przeznaczył „talmud z dwunastu ksiąg składający się. Biblii pięć sztuk. Pism Salomona dziesięć sztuk. Dalej książkę w jednym egzemplarzu pod tytułem Teradus (?) i drugą książkę Megen Abram (?)”. Powtórzył tu zasady podziału 6 srebrnych lichtarzy. Garderobę i „bieliznę szczupłą” przeznaczył na własność ojcu swej żony Liberowi Orbach.

Testament Wolfa Szlezynger (1788-1845)²⁵ spisany w Częstochowie, w domu Austerią zwanym, pod liczbą dziewięćdziesiąt, przy ulicy Targowej położonym 25 października / 6 listopada 1845 roku, o godzinie dziewiątej z rana. Tym razem, autor ostatniej woli był kupcem mieszkającym w Żarkach, w okręgu lelowskim, guberni radomskiej, do Częstochowy przybyłym „na kurację”. Testator był od 33 lat żonaty z Cyrlą z Rusinów. Z tego związku mieli ośmioro żyjących dzieci: 1) syn najstarszy Dawid Szlezynger, 2) drugi syn Joachim Leyb Szlezynger, 3) córka Szyra Laja z Szlezyngerów, dziś zamężna za Fałkiem Orbach, 4) Estera z Szlezyngierów Cejbuszerowa, żona Berka Ceyburszyka, 5) Izrael Szlezyngier syn doletni, 6) Marek Ezrjel syn lat wieku swego osiemnaście, 7) Rebeka córka lat trzynaście, 8) Michał Lipman dwóch imion Szlezynger lat dziesięć wieku swego liczących, to jest ostatni troje są dotąd nieletni.

Po przedstawieniu sukcesorów testator opisał swój majątek w sposób następujący. Był właścicielem „kamienicy masyw murowanej, o piętrze, w mieście Żarkach pod numerem 93 stojącej”. Posiadał także „dom drewniany o kilku stancjach, również w Żarkach, pod liczbą 224”. Miał także „dom (...) drewniany z woszczarnią z Żarkach pod numerem 205 stojący wraz z placami, na których też domy stoją”. Był także właścicielem kilku ławek męskich i żeńskich „w tamecznej bożnicy egzystujących”. Jak przyznał, jego majątek „składa się z zapasów różnych win, których handel utrzymuję”. Jako zamożny człowiek pożyczył pieniądze wielu osobom, o czym świadczyły przywołane weksle i obligacje.

²⁵ APCz, Not. I Budrewicz sygn. 24 (1845 rok), fol. 322. ASC Częstochowa, Żydzi. Zgony, akt 90. „Działo się w mieście Częstochowie dnia 16/28 listopada 1845 roku, o godzinie 10 z rana. Stawili się Starozakonni Abram Szacher szkolnik lat 46 i Judke Berkowicz posługacz lat 37 liczący w mieście tutejszym zamieszkał i oświadczyli, że w dniu wczorajszym w Częstochowie o godzinie 10 z rana zmarł Wolf Szlezyngier (sic!) lat 57 liczący, entrepreneur przy Kolei Żelaznej, pozostawiwszy po sobie owdowiałą żonę Cyrlę i ośmioro dzieci: Dawida, Lewka, Izraela synów, Laję i Esterę córki doletnie, zaś Markusa, Michała synów i Rywkę córkę - nieletnich w mieście Żarkach zamieszkałych, majątku zaś żadnego po sobie nie pozostawił. Po przekonaniu się naocznie o zejściu akt ten stawającym odczytany i przez nich podpisany został. [dwa podpisy żydowskie] i Urzędnik Stanu Cywilnego Wyzn. Niech. Prezydent”.

W rozległej części testamentu opisał swoją działalność gospodarczą. Do majątku, co warto podkreślić, zaliczył „różne materiały budowlane w lasach pozostałe, a przez [niego] u różnych osób okupione”. Z omawianego fragmentu wynika, że Wolf Szlezynger był dostawcą i wykonawcą „domków dróżniczych na kolei szynowej od miasta Radomska aż do granicy pruskiej”. Był także posiadaczem wielce dochodowego kontraktu „z wolnej ręki od rządu mu udzielonego na dostawę podkładów pod drogę szynową, podobnie od Radomska aż do granicy pruskiej”. Testator wszedł w posiadanie tego kontraktu, ponieważ jak sam napisał, wynikał on z „pretensji do rządu w sumie 180 000 mianych”. Warto przy tej okazji podkreślić, że testator miał silne przekonanie o znaczeniu marki swej firmy, bowiem napisał. „Po śmierci mojej zabraniam wyraźnie wszelkiej obsygalacji i spisu inwentarza, gdyż to naraziłoby na niepowetowane straty mój majątek, który ma być przez lat dwa od dnia śmierci mojej rachując, administrowany tak przez żonę moją, jako też i przez dwóch synów najstarszych, to jest Dawida Schlezyngera i Joachyma Szlezyngera”. W dalszej części swego testamentu napisał: „przelewam na nich wszelkie kontrakty, tak z rządem, jako też z innymi osobami zawarte, a to na skutek korzyści całkowitej mojej masy”.

Testament Dawida Landau Kronenberga (1800-1847)²⁶ został sporządzony 22 listopada 1846 roku po hebrajsku. Autor napisał, że to jest jego ostatnia wola „należycie, rozważnie i rzetelnie przy zdrowych władzach umysłu napisana”. Niniejszy testament napisany był własnoręcznie, miał pewne cechy specyficzne. I tak autor napisał „mam miłą żonę, z którą spłodziłem pięcioro dzieci, to jest trzy córki i dwóch synów. Dwie córki wydałem, każda z nich kosztowała mnie przeszło dziesięć tysięcy zł[otych] pol[skich]. Drugim trzem nic jeszcze nie dałem, zaczem tymże trzem, w wolnym stanie będącym, a mianowicie: Abrahamowi, Racheli i Szmulowi, gdy za dozwoleniem swej matki wstąpić będą w stan małżeński, każdemu po zł[otych] pol[skich] dziesięć tysięcy dać rozkazuje”.

Główną spadkobierczynią ustanowił żonę i jak napisał „rozkazuję, aby nikt nie poważył się naruszyć jej, bądź domu, bądź klejnotów, bądź gotowizny”. Precjoza te musiały być znacznej wartości skoro zapisano „srebra i precjoza ma żona moja spieniężyć i zapłacić 1 000 talerów, które z hipoteki dłużeń jestem sukcesorom Graditzer z Bolesławca” i dalej „ile srebra i precjoza nad tysiąc talerów uczynią, do żony mojej

²⁶ Oryginał testamentu sporządzony w języku hebrajskim. Tłumaczenia na język polski dokonał Jakub Bursztyński pod datą 17/29 kwietnia 1847. APCz, Not. I Budrewicz sygn. 26 (1847 rok), fol. 144. ASC Częstochowa, Żydzi. Zgony, akt 32. „Działo się w mieście Częstochowie dnia 5/17 marca 1847 roku, o godzinie 10 z rana. Stawili się Starozakonni: Abram Szacher szkolnik lat 48 i Judka Berkowicz posługacz lat 39 liczący w Częstochowie zamieszkałi i oświadczyli, że w dniu wczorajszym, w Częstochowie o godzinie 3 z rana zmarł Starozakonny Dawid Landau Kronenberg kupiec lat 47 liczący, zostawiwszy po sobie owdowiałą żonę Esterę z Rozenbergów i pięcioro dzieci a mianowicie: Roję (?) córkę zamężną za Berkiem Rozenbergiem w Warszawie, Fayglę zamężną za Markusem Kohn w Częstochowie, Abrama, Szmula synów i Ruchlę córkę nieletnich, w Częstochowie zamieszkałych. Po przekonaniu się naocznych o zejściu. Akt ten stawającym odczytany, podpisany został Abram Szacher, Judka Berkowicz. Urzędnik Stanu Cywilnego W. N. Prezydent Malukiewicz(?)”.

należć będzie”. Testator był przedsiębiorczym i zapobiegliwym ojcem, skoro zabezpieczył 30 000 złp „na uposażenie trojga dzieci”. Miał przy tym nadzieję, że uznają one jego wolę, bowiem napisał, że ma nadzieję: „dzieci moje przeciw rozporządzeniu memu szemrać nie będą, żyję w dobrej nadziei, szczególnież zem takowe najśluszniej ułożył”.

Wyraźnie wyszczególnił środki, jakie uzyskał od żony. „Tyle prawie wniosła, ile jej zapisuję:

posagu bowiem z ukochaną żoną moją dostałem tal[arów]	2 200
po matce jej spadku gotowizną i w perłach	2 850
po zejściu jej ojca	1 200
a za bindę z perłami, które sprzedałem	1 000.

Jak przystało na religijnego Żyda, w akcie ostatniej woli zapisał „w rocznicę zejścia mego, każdego roku, mają być pomiędzy 10 bogobojnych zł[otych] pol[skich] porozdzielane, aby ci odprawili modlitwę za duszę moją. Zaklinam, aby to zachowaniem było”. Dalej dodał „żonie mojej ukochanej, o której szczerości przekonany jestem, iż tego jak najściślej dopełniać będzie i wiecznie mię w pamięci miewać będzie, nie potrzeba mi napomnienia mozolnego prawić, aby się nie dała na ujmę dzieci moich od ludzi namówić, będąc upewnionym, że ona z dziećmi ukochanymi obchodzić się będzie jak najserdeczniejsza matka”. Warto odnotować, że pod tekstem testamentu zapisano: „w Częstochowie, dnia 3 miesiąca Kislew 5607, a ery chrześcijańskiej dnia 22 listopada 1846 /podpisy/ Dawid syn Chaima Mojżesza Landau Kronenberg²⁷.”

Testament Abrama Szefer Rosenwalda (1786-1849)²⁸ został spisany w Częstochowie, w domu pod numerem 114, dnia 9 / 21 listopada 1849 roku, przed Kajetanem Grzybowskim - podsędkiem Sądu Pokoju Okręgu Częstochowskiego. Testator „uległy chorobie ciała, dokąd wszakże jest na umyśle zdrowym, postanowił zeznać rozporządzenie majątkiem swoim, czyli testament”. Jak napisał jego majątek „składa się z ruchomości domowych i sklepu korzennego i kramarszczyzny, jaki od trzydziestu lat utrzymywał”. Oszacował go na 6 000 złp, (1 000 rs). Jego żoną była Bayla z Konarskich Rosenwald. Miał z nią trzy córki. W jej ręku pozostawił cały majątek. Uczynił to w

²⁷ Powyższy przekład zupełnie zgodny z tekstem swym co do słów i treści, przeze mnie przeniesionym co zaświadczam w Częstochowie dnia 17/29 kwietnia 1847 roku. [SL] Bursztyński t. p. S. P. w Cz.

²⁸ APCz, Not. I Budrewicz sygn. 28 (1849 rok), fol. 243. ASC Częstochowa, Żydzi Zgony, akt 175. „Działo się w mieście Częstochowie dnia 18/30 listopada 1849 roku, o godzinie 8 z rana. Stawili się Starozakonni Abram Szacher szkolnik lat 50 i Judka Berkowicz posługacz lat 41 liczący w Częstochowie zamieszkali i oświadczyli, że w dniu wczorajszym w Częstochowie, o godzinie 8 wieczorem zmarł Starozakonny Abram Rozenwald z Szeferów kramarz lat 63 zostawiwszy po sobie owdowiałą żonę Baylę z Konarskich i pięcioro dzieci to jest: Rajzlę, Rywkę - córki doletnie, Chanę, Libę nieletnich, w Częstochowie zamieszkałych. Po przekonaniu się naocznyim o zejściu, akt ten stawającym odczytany i przez nich podpisany został. Abram Szacher, Judka Berkowicz i Urzędnik Stanu Cywilnego W. N. Prezydent podpis nieczytelny”.

przekonaniu, że żona zechce prowadzić handel „pod jego firmą” i „potrafi nieletnie dzieci bez uszczerbku kapitału utrzymywać aż do ich pełnoletniości”.

Testator był religijnym Żydem, posiadał w bożnicy tutejszej w Częstochowie, prawem własności łąkę jedną na złp 540 (90 rs). Z procentu od kwoty 200 złp (33 rs) w rocznicę śmierci testatora, „ma się odbywać nabożeństwo”. Szczególnie godnym podkreślenia jest fakt, że posiadał jeszcze „własny rodąg czterystu zł[otych] p[olskich], czyli rubli srebrem sześćdziesiąt wartujący”. Co do rodagu wydał następujące dyspozycje. Miał on „do najdłuższego życia żony Bayli z Konarskich w jej rękach pozostać, a później przejść na własność dzieci, z tym warunkiem, że nigdy w obce ręce przejść nie może”.

Testament Ezyka Peltza (1806-1853)²⁹ został spisany w Częstochowie, w domu testatora przy ulicy Garncarskiej pod numerem 286, dnia 19 /31 maja 1853 roku. Testator był żonaty z Esterą z Bergmanów od 21 lat, jak zaznaczył „bez wszelkiej intercyzy”. Z małżeństwa tego było troje dzieci: 1) Gitla Minka (żona Salomona Szejter), 2) Rochla lat 14 i 3) Berek syn lat 9 „wieku swego liczących”. Oprócz wyprawy testator odebrał posag 90 rs.

Ze wspomnianą żoną kupił od Chodkiewicza dom, „w którym niniejszy testament dyktował” za kwotę 350 rs.³⁰. Dalej na pożyczkach u 36 podmiotów gospodarczych miał łącznie kwotę ponad 1 430 rs.³¹. Jest sprawą ciekawą, że były tam kwoty od kilku do kilkuset rubli. Pożyczkobiorcami byli okoliczni ziemianie, ale też i drobni rzemieślnicy, na przykład lokalni krawcy. Geograficznie kontrahenci pochodzili głównie z Częstochowy, ale także z[e] Szczekocin, Pajęczna, Działoszyna. O charakterze jego działalności

²⁹ APCz, Not. I Budrewicz sygn. 32 (1853 rok), fol. 139. ASC Częstochowa, Żydzi Zgony, akt 32. „Działo się w mieście Częstochowie dnia 23 maja / 4 czerwca 1853 roku, o godzinie 4 po południu. Stawili się Starozakonni Abram Szacher szkolnik lat 55 i Judka Berkowicz posługacz lat 50 liczący w Częstochowie zamieszkali i oświadczyli, że w dniu wczorajszym, w Częstochowie o godzinie 10 z rana zmarł Starozakonny Ezyk Peltz handlerz lat 47 liczący, zostawiwszy po sobie owdowiałą żonę Esterę z Bergmanów i troje dzieci nieletnich: Berka syna, Gitlę Minkę oraz Ruchlę córki w Częstochowie zamieszkałych. Po przekonaniu się naocznym o zejściu. Akt ten stawającym odczytany, podpisany został. [dwa podpisy żydowskie]. Urzędnik Stanu Cywilnego Prezydent”.

³⁰ W momencie spisywania ostatniej swej woli, testator oszacował go na kwotę 450 rs..

³¹ 1) od Herszlika Reychera z Częstochowy 180 rs., 2) od Joska Reychera z Przyrowa 90 rs., 3) od Gierszona Horowicza 90 rs., 4) od Jakuba Wolrauch 100 rs., 5) od Majera Frydmana 225 rs., 6) od Eliasza Altera i Lewka Częstochowskiego 30 rs., 7) od Lewka Sorgenlosa 75 rs., 8) od wdowy Donayskiej 28 rs. 28 kop., 9) od Walentego Przełoczyńskiego 71 rs. 50 kop., 10) od Jana Przełoczyńskiego 26 rs. 45 kop., 11) od Walentego Kudelskiego 7 rs. 50 kop., 12) od Leona Przybyłowicza 37 rs. 5 kop., 13) od Izraela Ferlegera ze Szczekocin 33 rs. 80 kop., 14) od Piotra Baczki(?) z Częstochowy 14 rs. 43 kop. 15) od Antoniego Kudelskiego 7 rs. 20 kop. 16) od wdowy Stalskiej 31 rs., 17) od Garycelela(?) 129 rs., 18) od kupca z Pajęczna 45 rs. dane temuż na zastaw krochmalu u mnie złożonego, 19) od Augusta Kindermana 261 rs. 85 kop., 20) od Leyzera Karp krawca 15 rs. , 21) od krawca Kerna(?) 9 rs., 22) od Szai Wolf krawca 9 rs., 23) od Kubickiego garncarza 21 rs., 24) od wdowy Wołkowej(?) i jej syna 10 rs. 89 kop., 26) od Jana Skalskiego(?) 7 rs. 20 kop. 27) od Kazimierza Lipskiego 5 rs. 28 kop., 28) od wdowy Wrońskiej 9 rs., 29) od Antoniego Trojaka 6 rs. 75 kop., 30) od Tomasza Kwapicha 2 rs. 83 kop., 31) od Jacentego Ciurzyńskiego 17 rs. 91,5 kop., 32) od Jana Suchockiego 3 rs. 30 kop., 33) od syna Stalskiej Jana 1 rs. 50 kop., 34) od Balcera Kaczorowskiego 8 rs. 50 kop., 35) od Salomona Częstochowskiego 9 rs, 36) od Izraela Eliasza z Działoszyna 15 rs., 37) weksel na 30 rs. 60 kop. „na imię moje wystawiony lecz ten do mnie nie należy, tylko jest własnością Majera Częstochowskiego, który te pieniądze Świerczyńskim wyliczył”.

gospodarczej świadczą także wyszczególnione składniki pozostawianego majątku. Posiadał: „a) pakiet worków ośm, te szacuję sobie rubli srebrnych trzydzieści, b) konopii za rubli piętnaście, c) ołowiu mam za rubli srebrnych sto ośmdziesiąt, d) cyny funtów dziewięćdziesiąt, której wartość podaję na rubli srebrem ośmnaście, e) mam miodu przasnego, ten szacuję rubli srebrem trzydzieści. f) ławkę w Bożnicy wartości rubli srebrnych czterdzieści pięć”.

Cały swój majątek oszacował na ogólną sumę 2 176 rs. i 79,5 kopiejek. Z ruchomości wymienił „sześć par noży srebrnych, dwa lichtarze i sześć łyżek stołowych jako też nieco miedzi i cyny do użytku domowego służących, tudzież meble”. Zapisał to swej żonie. Pozostały majątek testator podzielił pomiędzy troje dzieci „po potrąceniu starszej córce udzielonych już na posag tysiąc pięćset złotych polskich”. Czwartą majątku „pod względem szczególnej szczodroblewości” zapisał żonie Esterze z Bergmanów. Nie zapomniał także o swym bracie i siostrze. Abe Peltzowi zapisał 50 złp, siostrze Esterze 30 złp. Na swój nagrobek na cmentarzu w Żarkach „postawić się mający” przeznaczył 20 złp.

Testament Sary z Dawidowiczów Juchtmanowej (1791-1862)³² został spisany w kancelarii rejenta częstochowskiego 7 / 19 grudnia 1859 roku. Testatorka zaznaczyła w nim, że w związku małżeńskim z[e] zmarłym mężem Jakubem Juchtmanem przeżyła 47 lat. Była zupełnie bezdzietną, więc jako sukcesorów kolateralnych uznała dzieci po jej siostrach i bracie. Uniwersalnym sukcesorem ustanowiła Arona Peltza, który był rodzonym synem jej siostry – Chai z Dawidowiczów Peltzowej, zamieszkałej w mieście Osjakowie, w okręgu i powiecie wieluńskim. Spadkobierca miał obowiązek wypłacić z odziedziczonego majątku dzieciom po siostrach testatorki i po jej bracie Herszliku Tyszmanie oraz ponieść wszelkie koszty pogrzebowe.

Z treści testamentu wynika ponadto, że trudniła się garbarstwem. Bowiem, prezentując swój majątek podyktowała: „w gotowych pieniądzach jako też i towarze garbarskim, to jest w skórach tak wyprawnych gotowych jako też i do wyprawienia będących oraz surowych, mam podług mego rozmyślnego szacunku 450 rubli srebrnych”. Testatorka posiadała także ławkę w bożnicy. Spośród majątku ruchomego, wymieniła: „łańcuszek złoty i jedną parę lichtarzy srebrnych oraz małe domowe naczynia i ruchomości” warte, zdaniem testatorki, 60 rs. Natomiast łączny szacunek posiadanego majątku to 510 rs.

³² APCz, Not. I Budrewicz sygn. ... (1859 rok), fol. 291. Wdowa po Jakubie Juchtmanie. ASC Częstochowa, Żydzi. Zgony, akt 49. „Działo się w mieście Częstochowie dnia 21 czerwca /3 lipca 1862 roku, o godzinie 11 z rana. Stawili się Starozakonni Abram Szacher szkolnik lat 61 i Leon Hayman pisarz bożniczy lat 57 liczący w Częstochowie zamieszkali i oświadczyli, że w dniu wczorajszym w Częstochowie o godzinie 10 w wieczór zmarła Starozakonna Sora z Tyszmanów Juchtman wdowa garbarnię utrzymująca, lat 71 licząca, nie zostawiwszy po sobie żadnego rodzeństwa. Po przekonaniu się naocznych o zejściu Sary Juchtman akt ten stawającym odczytany podpisany został. Abram Szacher, Leon Heyman i Utrzymujący Akta Stanu Cywilnego Prezydent [nazwisko nieczytelne]”.

Testament Aleksandra Poznańskiego (1813-1861)³³ sporządzono w jego domu w Częstochowie, położonym przy Starym Rynku narożnie pod liczbą 117, dnia 30 maja / 11 czerwca 1861 roku. Testator będąc kupcem pozostawał „chorobą suchot od dawna złożony”. Był żonaty z Hendlą z Winnerów od przeszło lat trzydziestu. Małżonkowie mieli „dotąd żyjących” czworo dzieci, jednego syna i trzy córki. Najstarsza córka Franciszka była żoną Napoleona Szancera i mieszkała w Tomaszowie. Pozostałe rodzeństwo to: syn Jan lat 22, i córki: Rozalia lat 18 i Paulina lat 17. Wymienione dzieci były wyłącznymi spadkobiercami.

Testator, jak już wspomniano, wraz z żoną zajmował się prowadzeniem sklepu. Świadczy o tym fakt, że za najistotniejszą część majątku uznano „towary sklepowe, które w handlu posiadali”. Według szacunku jego wartość to 43 000 złp. Warto zauważyć, że dalszą administrację majątku testator polecił swej żonie. Miała ona prowadzić interes rodzinny przy pomocy syna Jana przez sześć lat. A po tym okresie pozostałe dzieci miały być podzielone pozostałym majątkiem w równych częściach. Testator napisał także, że jego żona ma odebrać dla siebie, „w nadgodę i [za] wspólną przeszło trzydziestoletnią pracę, tysiąc rubli srebrnych, czyli złotych polskich sześć tysięcy sześćset sześćdziesiąt sześć i groszy dwadzieścia”.

Testament, a w zasadzie akt cesji Markusa Kohna³⁴ został spisany w Częstochowie, dnia 17 / 23 stycznia 1865 roku. Stronami w tym akcie byli: Markus Kohn z jednej, a Maurycy Kohn z drugiej strony. Zeznali oni akt cesji osnowy następującej. Markus Kohn, działając w imieniu własnym i sukcesorów swego zmarłego ojca Hertza Kohna, zajął się rozdysponowaniem pieniędzy przypadających im w rezultacie trzech wyroków sądowych. Otóż Eleonora z Sokołowskich primo voto Benduska, II-voto Malkowa i jej dzieci, tj.: Leon, Franciszek, Florian i Jędrzej Benduscy w pierwszym małżeństwie z niegdy Adamem Benduskim spółdzeni, wyrokami Trybunału Cywilnego Kaliskiego z 1) 20 kwietnia / 2 maja 1861 roku, 2) 12 / 24 października 1861, 3) 6 / 18 lutego 1862 roku osądzeni zostali na zapłacenie Hertzowi Kohn łącznej kwoty 507 rubli srebrem 67,5 kopiejek „z wszelkimi procentami i wszelkimi skutkami z tychże wyroków wypływającymi”. Kwotę tę Markus Kohn przekazał współstawiającemu Maurycemu Kohn na jego wyłączną własność. Warto zauważyć, że omawianemu aktowi cesji towarzyszy plenipotencja zawierająca bardzo istotny materiał do genealogii żydowskiej.

³³ APCz, Not. I Budrewicz sygn. ... (1861 rok), fol. 120. ASC Częstochowa, Żydzi. Zgony, akt 36. „Działo się w mieście Częstochowie dnia 31 V / 12 VI 1861 roku, o godzinie 5 z południa. Stawili się Starozakonni Abram Szacher szkolnik lat 60 i Judka Berkowicz posługacz lat 58 liczący w Częstochowie zamieszkali i oświadczyli, że w dniu wczorajszym w Częstochowie o godzinie 2 z południa zmarł Starozakonny Aleksander Poznański, kupiec II gildii, lat 48 liczący, zostawiwszy po sobie owdowiałą żonę Hendlę z Winnerów i czworo dzieci: Jana syna, Franciszkę, Różę i Paulinę córki doletnich w Częstochowie zamieszkałych. Po przekonaniu się naocznie o zejściu akt ten stawiającym odczytany i podpisany został. Abram Szacher, Judka Berkowicz, Utrzymujący akta Stanu Cywilnego – Prezydent [nazwisko nieczytelne]”.

³⁴ APCz, Not. I Budrewicz sygn. 43 (1865 rok), fol. 17.

W niniejszym opracowaniu przedmiotem analizy uczyniono 14 aktów ostatniej woli sporządzonych przez 12 testatorów, na przestrzeni lat 1834³⁵-1865. Należy tu wyrazić przypuszczenie, że nie są to wszystkie testamenty, które powstały w omawianym okresie. Gdzie są inne? Być może znajdują się w dokumentach dwóch pozostałych rejentów częstochowskich: Adama Mazurkiewicza (kancelaria działała w latach 1855-1859) i Adama Makarowskiego (kancelaria 1860-1868).

Przywołane w niniejszym artykule testamenty Żydów z Częstochowy i okolic potwierdzają, że nadal głównym obszarem ich aktywności gospodarczej był handel. W zawodzie tym funkcjonowali: Gerszon Wolf Landau; Frayndla z Dawidów Żarecka, która napisała: „posiadam także różny, drobny, sklepowy towar”. Józef Böhm był kupcem i właścicielem nieruchomości w Krzepicach. Mendel Chorowicz miał „w towarach i wierzytelnościach sumę 9 000 złp”. Abram Szefer Rosenwald napisał, że jego majątek „składa się z ruchomości domowych i sklepu korzennego i kramarszczyzny, jaki od trzydziestu lat utrzymywał”. Podobnie w testamencie Aleksandra Poznańskiego zaznaczono, że najistotniejszą częścią ich majątku pozostawały „towary sklepowe, które w handlu” posiadał.

Odbiciem nowych procesów gospodarczych, pokazujących aktywność miejscowych Żydów, jest testament Wolfa Szlezyngera z Żarek spisany w 1845 roku. Autor był kupcem. Opisując swój majątek przyznał, że był dostawcą, a zapewne i wykonawcą „domków dróżniczych na kolei szynowej od miasta Radomska aż do granicy pruskiej”. Był także posiadaczem kontraktu „z wolnej ręki od rządu (...) udzielonego na dostawę podkładów pod drogę szynową”. Wartość pretensji mianych do rządu określił na kwotę 180 000 złp.

Nawet, jak zauważył Franciszek Sobalski, „doprowadzenie linii kolejowej [Kolej Warszawsko-Wiedeńska] do Częstochowy [w 1848 roku – DZ] nie zmieniło od razu, z roku na rok gospodarki miasta. Znaczenie kolei i jej wpływ na rozwój miasta Częstochowy uwidocznili się z całą wyrazistością dopiero, gdy powstał tu przemysł fabryczny”³⁶.

Testament Mośka Waynreba³⁷ pokazuje nową sferę aktywności gospodarczej miejscowych Żydów, dotąd nieobecna. Żydzi stawali się dzierżawcami lub nawet właścicielami okolicznych folwarków notując tu znaczne sukcesy. Testator był dzierżawcą pobliskiego folwarku Aniołów. Mało tego, jak sam zaznaczył, a należy tu przypomnieć, mówimy o początku lat czterdziestych XIX wieku, wspólnie ze swym szwagrem Dawidem Bergmanem „trzymał” też wójtostwo Wyczerpy.

Przykładem silnej pozycji ekonomicznej rodziny Kohnów, widocznej już na kilka dziesięcioleci przed rozwojem przemysłu wielkokapitalistycznego w latach

³⁵ Przy czym pierwszy odnaleziony testament pochodzi z roku 1836.

³⁶ F. Sobalski, Wpływ Kolei Warszawsko-Wiedeńskiej na rozwój miasta Częstochowy do I wojny światowej. [w:] Droga Żelazna Warszawsko-Wiedeńska. 150 lat tradycji kolejnictwa w regionie częstochowskim. Pod redakcją Marcelego Antoniewicza. Częstochowa - Katowice 1998. s. 31. W. Palus, Kolej Częstochowa - Herby. [w:] Droga Żelazna Warszawsko-Wiedeńska. 150 lat tradycji kolejnictwa w regionie częstochowskim. Pod redakcją Marcelego Antoniewicza. Częstochowa-Katowice 1998, s. 61-67.

³⁷ APCz, Not. I Budrewicz sygn. 21 (1842 rok), fol. 269.

osiemdziesiątych XIX stulecia, jest akt ostatniej woli Lewka Kohn³⁸, sporządzony w Częstochowie w czerwcu 1839 roku. Testator swym spadkobiercom przeznaczył: 1) syn testatora Hertz Kohn otrzymał dom pod numerem 19 w Rynku, o wartości 25 927 złp, 2) małżonkom Gliksonom i Landauom zapisał dom pod numerem 26, także przy Rynku i 3) córce Frajdli i Izaakowi Faygenblatom zapisał karczmę w Starej Częstochowie, przy ulicy Targowej pod liczbą 90 i 91 położoną, szacunkowej wartości 18 821 złp.

Testamenty mogą być wreszcie cennym źródłem dla badań społecznych, pokazujących rolę rodziny żydowskiej w utrzymaniu tożsamości narodowej i budowaniu podstaw silnej pozycji ekonomicznej. Zamieszczona poniżej tabela pozwala uzyskać orientację w liczbie żon, dzieci, jak co do okresu trwania omawianych małżeństw.

³⁸ APCz, Not. I Budrewicz sygn. 18 (1839 rok), fol. 162.

Analiza rodzin testatorów

imię/nazwisko	mąż/zona	małżeństwo	dzieci
Frayndla Żarecka	Mayer Żarecki	38 lat	
Józef Böhm	1) żona Haja Zysman. 2) żona Gitla Rozentahl	25 lat	1) 7 2) 3
Lewek Kohn	Rychla z Pilerów	42 lata	9
Mosiek Waynreb	1) Rachla Oderfeld 2) Estera Oderfeld 3) Jetta z Goldmanów		1) 1 2) 3) 5
Mendel Chorowicz	1) Bayla z Zylbergów 2) Sara z Orbachów	42 lata 8 lat	1) 5 2) 1
Wolf Szlezynger	Cyrla z Rusinów (?)	33 lata	8
Dawid Landau Kronenberg	„miła żona” [Estera z Rozenbergów]		5
Abram Szefir Rosenwald	Bayla z Konarskich Rosenwald		3
Eyzyk Peltz	Estera z Bergmanów Peltz	21 lat	3
Sara Juchtmanowa	Jakub Juchtman	47 lat	
Aleksander Poznański	Hendla z Winnerów Poznańska	30 lat	4

W ścisłym związku z rodziną była kwestia religijności. To ta ostatnia szczególnie silnie cementowała społeczność żydowską także w Częstochowie i okolicach. Praktycznie w każdym testamencie jest prośba o modlitwę czy nabożeństwo za duszę zmarłego. Na ten cel przeznaczano znaczne środki. Troszczono się o nagrobek. Wielu Żydów posiadało cenne księgi religijne np. „talmud z dwunastu ksiąg składający się, biblii pięć sztuk, pism Salomona dziesięć sztuk”. Przestrzegano szabatu. W testamentach wymieniano np. używane wtedy srebrne lichtarze. Wreszcie posiadanie ławki w bożnicy świadczy, choć zwykle wspomniano o niej jako o lokacie kapitału, że testator za swego życia uczęszczał na modlitwę do synagogi. Mendel Chorowicz wspominał raz o „bożnicy wielkiej”, a drugim razem „o małej bożnicy”. Pewne pieniądze przeznaczano także na jałmużnę dla ubogich.

Testamenty będące przedmiotem analizy w niniejszym artykule w większości potwierdzają niejako tradycyjne zajęcia Żydów. Przede wszystkim był to handel, prowadzony we własnym czy wdzierżawionym sklepie. Ważne miejsce zajmowało zarobkowe pożyczanie pieniędzy. Pojawiły się wszakże nowe zajęcia, świadczące o kapitalistycznych polach aktywności gospodarczej. Budowa kolei sprawiła, że przedstawiciele Żydów aktywnie włączyli się w to przedsięwzięcie, dostrzegając tu okazję do znacznego wzbogacenia się. Badania w tym kierunku dają już bardzo ciekawe ustalenia.

Streszczenie

TESTAMENTY CZĘSTOCHOWSKICH ŻYDÓW Z LAT 1834-1865 OBRAZEM ICH AKTYWNOŚCI GOSPODARCZEJ I SPOŁECZNEJ

Pierwsza konferencja poświęcona Żydom częstochowianom, która odbyła się w dniach 22-23 kwietnia 2004 roku w naszym mieście, pozwoliła piszącemu te słowa poddać analizie źródłowej 10 testamentów żydowskich z lat 1809-1833. Teraz autor ma możliwość powrócić do badanych wtedy zagadnień. W niniejszym artykule przedmiotem badań będzie 15 testamentów sporządzonych przez 12 testatorów – Żydów w latach 1834-1865. Badanie to jest jednocześnie pomocne jako źródło poznania historii życia mieszkańców miasta i kraju.

Materiały źródłowe stanowią testamenty następujących ludzi: 1) Frayndli z Dawidów Żareckiej (1836), 2) Józefa Böhm (1838), 3) Lewka Kohn (1839), 4) Mośka Waynreba (1842), 5) Mendla Chorowicza (pierwszy 1843), (drugi 1845), (trzeci 1850), 6) Wolfa Szlezynger (1845), 7) Dawida Landau Kronenberg (1846), 8) Abrama Szefer Rosenwalda (1846), 9) Ezyzka Peltza (1853), 10) Sary z Dawidowiczów Juchtmanowej (1859), 11) Aleksandra Poznańskiego (1861) i 12) Markusa Kohna (1865). Testamenty są cennym źródłem dla badań społecznych, pokazujących rolę rodziny żydowskiej w utrzymaniu tożsamości narodowej i budowaniu podstaw silnej pozycji ekonomicznej.

Testamenty będące przedmiotem analizy w niniejszym artykule w większości potwierdzają niejako tradycyjne zajęcia Żydów. Przede wszystkim był to handel, prowadzony we własnym czy wdzierżawionym sklepie. Ważne miejsce zajmowało zarobkowe pożyczanie pieniędzy. Pojawiły się wszakże nowe zajęcia, świadczące o kapitalistycznych polach aktywności gospodarczej. Budowa kolei sprawiła, że przedstawiciele Żydów aktywnie włączyli się w to przedsięwzięcie, dostrzegając tu okazję do znacznego wzbogacenia się. Badania w tym kierunku dają już bardzo ciekawe ustalenia

Summary

THE WILLS OF CZESTOCHOVA JEWS FROM THE YEARS 1834-1865 AS A PRESENTATION OF THEIR ECONOMIC AND SOCIAL ACTIVITY

The first conference dedicated to Częstochowa Jews, which took place in our city on 22-23 April 2004, enabled the author of these words to analyze 10 Jewish wills dating from the years 1809 – 1833. Currently, the author is being provided with the opportunity to return to the issues then researched. In the following article the topic of the research will be fourteen wills made by twelve testators throughout the years 1834-1865. This research supports the opinion that a will can be perceived as a historical source helpful when researching the life stories of those city and country inhabitants.

The source base for this article consists of the wills of the following people 1) Frayndla from the Dawid family Żarnecka (1836), 2) Józef Bochm (1838), 3) Lewek Kohn

(1839), 4) Mosiek Waynreb (1842), 5) Mendel Chorowicz (the first one 1843), (the second one 1845), (the third one 1850), 6) Wolf Szlezynger (1845), 7) Dawid Landau Kronenberg (1846), 8) Abram Szerif Rosenwald (1846), 9) Ezyk Peltz (1853), 10) Sara Juchtmanowa (1859), 11) Aleksander Poznański (1861) and 12) Markus Kohn (1865)

The wills are a precious source for social studies as they present the role of a Jewish family in keeping the national awareness and building the basis for a strong economical position. The wills that have been analyzed here generally confirm traditional Jewish occupations. Those consisted mostly of trading, which was run in an owned or leased shop. Lending money at profit was also another important aspect. There also appeared new activities, which prove the capitalistic areas of economic activities. The construction of the Warsaw-Vienna Railway made many Jewish citizens actively involved in this enterprise, as they perceived the opportunity for becoming considerably richer. Further studies in this area have already produced very interesting findings.

